

1 ÚVOD

1.1 Hlavní cíle a metody práce

Monografie podává výklad jednoho z aspektů slovosledu ve staré češtině, tedy v češtině období 14. a 15. století. Jelikož vývoj českého slovosledu (obdobně jako celkový vývoj české syntaxe) patří k oblastem dosud jen málo probádaným,¹ je hlavním záměrem této knihy vyložit vývoj prozatím materiálově nedostatečně analyzovaného syntaktického fenoménu. Vzhledem k výrazné absenci podrobnějších analýz volíme v rámci našeho výzkumu pokud možno co nejranější fázi vývoje češtiny², která poodhaluje nejstarší zachycený stav slovosledného chování českých posesivních zájmen. Současně se tato analýza stává základem pro budoucí popis slovosledu nominální fráze v mladších vývojových etapách češtiny.

Výzkum je založen na excerpici dokladů ve staročeských textech rozdílné žánrové příslušnosti, tj. v biblickém textu, v krásné, odborné, nábožensky vzdělávací próze, historiografii etc.; podrobný seznam analyzovaných pramenů včetně jejich žánrové příslušnosti je uveden v kapitole 5 *Analyzované prameny*³. Na základě analýz

1 Navzdory tomuto tvrzení lze však konstatovat, že vybrané fenomény vývoje české skladby se stávají objektem soustavného výzkumu. V posledním desetiletí vznikly například dvě stěžejní práce věnující se určité oblasti vývoje českého slovosledu – monografie Š. Zikánové (2009) *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině 1500–1620* a monografie P. Koska (2011) *Enklitika v češtině barokní doby*.

2 Vzhledem k tomu, že jsme při výzkumu slovosledu nuceni pracovat s texty prozaickými, nejstarší prameny, které analyzujeme, pocházejí přibližně až z poloviny 14. století – o tom viz dále.

3 Uvedené hledisko ovšem nebylo primárním cílem této práce (původně jsme zamýšleli slovoslednou analýzu realizovat pouze na stěžejních prozaických textech 14. a 15. století). V průběhu výzkumu se však ukázaly jisté relace mezi slovosledem posesiv a žánrovým typem analyzovaného textu, které budeme demonstrovat v analytické části předložené práce. Z uvedeného důvodu není tedy každý žánrový typ zastoupen reprezentativním počtem památek.

jednotlivých pramenů je vyloženo slovosledné chování posesivních zájmen a případně také zachyceny vývojové změny, jež se v období 14. a 15. století odehrály.

Zkoumané období se vyznačuje jedním zásadním momentem – v průběhu 14. a zčásti i 15. století v českém prostředí nadále vedle sebe koexistují česká a latinská literární produkce.⁴ Řada staročeských památek vzniká pod přímým vlivem latiny a představuje věrný překlad latinského pretextu, případně jeho volnější přejetí. Mimo to mnoho literárně činných autorů tohoto období získává své vzdělání v latinských školách a jejich tvorba často zahrnuje dvě linie – latinskou a českou. Je tedy namístě domněnka, že jazyk těchto autorů mohl být ovlivněn latinou. Uvedená skutečnost má pro interpretaci výsledků slovosledné analýzy poměrně zásadní význam – slovosledné odchylky oproti stavu v moderní češtině nelze vyhodnocovat jen jako rezidua starších vývojových etap či jako jevy pro danou fázi češtiny typické, ale je nutné počítat s možností externího vlivu latinského slovosledu na slovosledné chování české nominální fráze v rámci této vývojové epochy.⁵

1.2 Dosavadní práce o vývoji slovosledu nominální fráze

Vývoj slovosledu nominální fráze představuje v českém lingvistickém prostředí oblast zcela neprozkoumanou. V průběhu vývoje češtiny se slovosledem jmenné fráze, resp. jejích rozvíjejících členů, zabývalo jen několik prací. Jedná se zejména o stručné zmínky v kompendiích dějin češtiny J. Gebauera (1929) a F. Trávníčka (1956), krátké oddíly v mluvnicích J. Dobrovského (1819), J. Malého (1845), J. S. Tomíčka (1853), M. Hattaly (1857), V. Zikmunda (1863), F. O. Mikeše (1875), F. Bartoše (1883; 1899; 1901) či studie V. Vondráka (1908), (1928), A. Tomsy (1912), M. Grepla (1959), M. Jelínka (1967), L. Klimeše (1969), F. Štíchy (1983), J. Hubáčka (1984). Jedinou ucelenější práci (ovšem věnující se pouze slovosledu konkrétního autora) představuje monografie V. Šmilauera (1930). Určitý zdroj poznání slovosledného chování NP ve vývoji češtiny představují rovněž studentské závěrečné práce (případně i práce disertační/kandidátské) vzniknuvší na brněnské filozofické fakultě: A. Bláhová (s. a.), J. Hrubá (1932), H. Zedková (1932), O. Nízka (1933), W. Labler (1934), M. Grepl (1959), M. Viniégrová Šotolová (1972), I. Gejgušová (1980), O. Navrátilová (2010). Skutečnost, že o slovosledu jmenné fráze jsou nám známy jen kusé a mnohdy i vágní informace, však není nikterak překvapující, vezmeme-li v úvahu, že větný pořádek nebyl dosud centrálním tématem české paleobohemistiky.

4 Jak uvádí J. Nechutová (2000, s. 25), počátky „česko-latinského literárního středověku“ je možno klást přibližně od konce 10. století, přičemž jeho horní hranici stanovuje do 60.–70. let 15. století.

5 O možných externích vlivech cizojazyčných předloh viz rovněž kapitola 5 *Analýzované prameny*.

Důležité východisko, kterému je tato kapitola věnována, představuje vytvoření kompaktního přehledu dosavadních prací věnovaných slovosledu nominální skupiny. Na jeho základě se pokusíme formulovat hlavní tendence uplatňující se ve slovosledu rozvíjejících členů NP ve starších fázích češtiny, které se stanou východiskem našeho výzkumu. Tento prezentovaný souhrn je rozdělen do dvou částí.

První část mapuje zejména práce vzniklé v průběhu 19. století, tj. v období, kdy podle M. Grepla (1959, s. 247) dochází v souvislosti s rychlým vzrůstem dorozumívací funkce spisovné češtiny k postupnému uplatňování aktuálního větného členění, a tedy k velkým změnám ve slovosledu češtiny obrozeneckého období. Proces probíhající v této etapě tak do jisté míry stojí v kontrastu k situaci na konci 14. století, kdy se naopak na větném pořádku patrně mnohem více podílely faktory stylové, mající za následek zejména výrazné imitování latinských slovosledných schémat, která se v literární češtině udržují až do češtiny obrozeneckého období (o tom více viz oddíl 11.3 *Formální znaky analyzovaných prozaických textů a jejich podíl na slovosledu NP*). S jistým zjednodušením lze tedy předpokládat, že slovosled českých památek přibližně od konce 14. století do poloviny století 19. zřejmě neodpovídá živému mluvenému jazykovému úzu a při stanovování základních slovosledných tendencí ve staré, střední a také v počátečních fázích současné češtiny je tedy třeba dbát (vzhledem k tomu, že analýzu je možno realizovat pouze na uzavřeném korpusu textů) značné opatrnosti. Jednotlivé mluvnice či studie o českém slovosledu napsané v průběhu 19. století reprezentují velmi příhodný zdroj poznání náhledu tehdejších lingvistů na výše zmíněnou vývojovou změnu, neboť z jejich výkladů lze velmi dobře vypořádat, zda pro češtinu tohoto období zaznamenávají obdobné slovosledné chování jako pro její starší vývojové fáze, či již ve slovosledu reflektují tendence známé z češtiny současné.

Druhá část podává přehled prací vzniklých v průběhu 20. století věnujících se slovosledu české jmenné fráze – ovšem (vzhledem k záměru předkládané monografie) již jen z vývojového hlediska. Studie či monografie popisující slovosled češtiny od počátku 20. století nejsou tedy do tohoto výkladu zahrnuty.

1.2.1 Období 18. a 19. století – základní práce věnující se slovosledu jmenné fráze

Při shromažďování literatury zabývající se českým slovosledem ve starších mluvnicích a gramatikách nám výrazně pomohl soupis prací A. Tomsy zařazený na úvod jeho statě *O slovosledu u Dalimila* (1912). Jeho práce představuje první podrobný soupis literatury o slovosledu češtiny, počínaje nejstaršími gramatikami až po Tomsovu současnost (od J. Blahoslava po F. Bartoše), a v podstatě tak reprezentuje zatím jediný přehled prací tohoto typu (obdobný seznam {ovšem prací již převážně mladších} předkládá ve své monografii V. Šmilauer – viz níže).

Jak tedy uvádí ve své práci A. Tomsa (1912, s. 6) a jak jsme rovněž zjistili kritickou revizí Tomsova soupisu, jako vůbec první si vzájemného postavení řídicího jména a jeho rozvíjejících členů všímá ve své práci *Naučení kratičké, kterak by se mělo dobře mluvit česky a psáti* J. Chládek (1795). J. Chládek své zkoumání slovosledu rozvíjejících členů jmenné fráze omezuje pouze na postavení adjektiv, přičemž v jejich rámci reflektuje obě pozice (antepozici i postpozici) bez výraznějšího rozlišení. Pouze v případech, že je na daném substantivu či adjektivu umístěna tzv. „ἐμφασις“ (větný přízvuk), je výběr pozice ovlivněn tím, zda je zdůrazněno samotné řídicí jméno, či rozvíjející člen. Pokud je zdůrazněno adjektivum, zaujímá pozici před substantivem, naopak pokud je důraz na substantivu, stojí adjektivum až za ním. Situace, kterou J. Chládek nastiňuje pro češtinu konce 18. století, je zcela zjevně v rozporu se stavem v současné češtině, a naopak značně připomíná základní principy řazení členů jmenné fráze v latině (viz např. Menge 2000, s. 99–100).

Další prací přinášející v rámci pojednání o slovosledu také poznatky o postavení členů jmenné fráze je stěžejní dílo J. Dobrovského – *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* (1809; 1819). Podle J. Dobrovského (stejně jako J. Chládky) mohou rozvíjející členy jmenné fráze stát v češtině bez většního rozdílu v antepozici i postpozici (zároveň ale J. Dobrovský klasifikuje postpozici jako pozici dominantní v biblických textech). Zásadní jsou pak zejména autorovy poznatky o slovosledu posesivních zájmen. J. Dobrovský dokládá jejich převládající antepozici v nejstarších staročeských textech nezávislých na latinské předloze:

Die Stellung der Possessive *můj, tvůj, svůj, náš, váš*, nach dem Nennworte in der Bibel, ist eine Nachahmung der lateinischen Wortfolge: *cti otce svého a matku svou*. In sehr alten Handschriften finde ich gerade das Gegentheil, und auch in Schriften, die keine Übersetzungen aus dem Latein sind, kommen sie selten hinter dem Nennworte vor.

(Dobrovský 1809, s. 395)

Jeho zjištění tak představuje téměř ojedinělý názor na poli badatelů popisujících slovosled staročeské jmenné fráze, neboť jako první upozorňuje na skutečnost, že se v nejstarších vývojových etapách češtiny jmenné fráze objevují ve slovosledných konstelacích, které se liší od slovosledných schémat přisuzovaných jmenné frázi tohoto období moderními badateli.

Z Dobrovského vychází i práce V. Hanky *Grammatika čili Mluvnice českého jazyka podle Dobrovského: dílem skrácena, dílem rozmnožena* (1831), která je však jeho pouhým překladem, nepřinášejícím v této oblasti žádné nové poznatky.

O nevhodnosti schémat, v nichž se adjektiva coby modifikátory NP nacházejí v distantní pozici od svého řídicího členu, se ve své mluvnici *Čechoslovan čili Národní jazyk v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Slovensku* (1842) zmiňuje F. C. Kampelík. Vedle toho, jak F. C. Kampelík uvádí, v češtině oproti němčině

existuje naprostá volnost v kladení adjektivních modifikátorů do pozice před nebo za řídicí výraz fráze:

Vědoucím, že přídavné jest příměstkem pojemů, bude také zřejmo, že přídavná od samostatných daleko vzdáliti nesmíme, nechceme-li jináko myšlenku zrozvláčniti, ač nám svobodno, přídavné před nebo za samostatným klásti; k. p. *milá vlast, vlast milá*; což v němčině již nejde, v ní nelze říci: *das Vaterland geliebte*.

(Kampelík 1842, s. 159)

Obdobný stav dokládá pro češtinu i J. Malý ve své *Krátké mluvnici české pro Čechy* (1845), nadto ale (zcela zjevně v rozporu s F. C. Kampelíkem) uvádí rovněž jako vhodnou slovoslednou variantu interpozici:

Přídavné může své statné jméno předcházeti i po něm sledovati, můžeť i jiným slovem býti od něho odděleno, n. p. *smrtnelný člověk, soudce spravedlivý, do tvrdého vsaditi vězení*.

(Malý 1845, s. 80)

O slovosledu adjektiv coby rozvíjejících členů NP se zmiňuje ve své *České mluvnici nově vzdělané* J. S. Tomíček (1853). Podle něj jsou pro češtinu typické konstrukce s antepoňovanými adjektivy („kladení přídavných jmen před statnými jest obyčejnější“), dokládá však i případy s jejich postpozicí („ač i zhusta za nimi se kladou“) a rovněž jako další frekventované slovosledné schéma uplatňující se v případě, že je řídicí jméno rozvíjeno současně dvěma adjektivy, cirkumpozicí⁶. Další typy rozvíjejících výrazů NP však již neuvádí.

Drobnou zmínku o slovosledu NP učinil ve své *Srovnávací mluvnici jazyka českého a slovenského* i M. Hattala (1857), který vychází z diferenciacie slovosledu na slovosled nepříznačový („přirozený“) a slovosled příznačový („umělý“). V rámci prvního typu mj. zachycuje pravidla pro umístění rozvíjejících členů jmenné fráze: pro „přívlastek souřadný“ (jsou jím míněny veškeré determinátory a modifikátory fráze) dokládá pravidelnou antepozici, pro „přívlastek podřadný“ (v zásadě se jedná o komplementy a adjunktivy jmenné skupiny) postpozici. Jak je zřejmé, zachycuje již tedy pro větný pořádek češtiny 50. let 19. století principy identické se současným stavem. V rámci druhého typu – slovosledu příznačového („umělého“) se však již dalšími variantami v umístění jednotlivých členů jmenné fráze nezabývá, zmiňuje se pouze o postavení některých enklitik a o možných změnách základního lineárního řazení v češtině (SVO).

Zajímavé a (s ohledem na jiné výklady tehdejších lingvistů) zcela rozdílné pozorování přináší V. Zikmund ve *Skladbě jazyka českého* (1863). Základní autorovo východisko opět spočívá v rozlišení slovosledu nepříznačového („pořad logický“) a příznačového

6 Podrobněji o cirkumpozici viz kapitolu 2 *Slovosled, základní slovosledná typologie, slovosledné pozice*.

(„pořad řečnický“). V rámci jmenné fráze jsou v případě nepříznakového řazení rozvíjející členy pravidelně umístovány za své dominující jméno, přičemž tento slovosled podle V. Zikmunda koresponduje s iniciálním postavením nominálního subjektu ve vztahu k predikátu. V případě, že je rozvíjející člen z hlediska výpovědní dynamičnosti informačně závažnější než samotný podmět, je ve frázi umístěn před něj (argumentuje tím, že informačně nejzávažnější člen tak stojí v iniciální pozici klauze; není tu ovšem řešena otázka rozvíjeného nominálního objektu), srov.:

1) Klade se přívlastek před jménem podstatným, když se za podstatnou jeho částku, bez níž se mysliti nemá, vylašuje aneb když se jiným částem naproti staví. Totéž platí o přístávce a o genitivech přívlastkových, jako: *Krutý žel tu teskné srdce rval*. Rkk. – *Křesťané padali trapnou zízni*. Rkk. – *Hojný přívál pramen chlumský zživil*. Rkk.

(Zikmund 1863, s. 683)

V tomto tvrzení se V. Zikmund do jisté míry shoduje s J. Chládkem, ovšem oba tak předpokládají pro češtinu 18., 19. století větný pořádek zcela odlišný od současného stavu.

Podrobnější výklad o postavení „přívlastku“ přináší F. O. Mikeš v *České mluvnici* (1875). Nastiňuje tu situaci známou již z češtiny současné – shodný atribut se v češtině prototypicky objevuje v antepozici, zatímco neshodný v postpozici („souřadný přívlastek stává pravidelně před jménem, podřízený za jménem, kteréž určuje“). Oproti současné češtině však dokládá i jisté odchylky (mj. se rovněž zmiňuje o cirkumpozici), srov.:

(...) však souřadné přívlastky od jmen místních a od jmen stavů nebo povolání klademe raději za jménem určeným: *na hradě pražském, řemesla ševcovského*; tak i, je-li více souřadných přívlastků pohromadě: *byl povahy hrdé, zpuštěné*; anebo klademe určené podstatné mezi ně: *nejvyšší purkrabí pražský*.

(Mikeš 1875, s. 274–275)

Jak je z uvedeného výkladu zřejmé, F. O. Mikeš tu nerozlišuje mezi NP, jejichž adjektivní modifikátory jsou spjaty vztahem koordinace (v klasických dependenčních přístupech označované jako „přívlastek několikanásobný“), a modifikátory, mezi nimiž vztah koordinace není (klasickými přístupy označované jako „přívlastek postupně rozvíjející“). Vedle toho je zajímavý jeho postřeh o frekventovanější postpozici relačních adjektiv (která, jak bude řečeno dále, je některými autory pokládána za pozici pro tento typ adjektiv původní).

Zcela odlišné výsledky od výše zmíněné práce V. Zikmunda přináší *Skladba jazyka českého* F. Bartoše⁷ (1899)⁸, který dokládá pro češtinu jako základní

7 F. Bartoš ve své práci zčásti vychází ze stati T. Vodičky *Něco o českém pořádku slov ve větách* (1876),

nepříznakovou pozici rozvíjejících členů jmenné fráze antepozici. V postpozici podle něj stojí tyto členy pouze v případě, že je na nich umístěn důraz⁹ – tedy obdobně jako v češtině současné, srov.:

Přívlastek adjektivní bývá z pravidla před svým substantivem; vytýká-li se důrazně, jde za ním: 1. *Malá jiskra velkým ohněm bývá.* 2. *Konšelé dali jsou sobě ruce na paměť míru pravého.* (...)

(Bartoš 1899, s. 111)

Vedle toho však ještě jako stále hojně užívanou slovoslednou variantu (v případě, že je dominující substantivum rozvíjeno dvěma adjektivy) uvádí cirkumpozici:

Je-li substantivum opatřeno dvěma přívlastky adjektivními, bývá často jeden před substantivem, druhý za ním: 1. *Pašek byl vzat od Pražanův za nejvyššího písaře radního.* 2. *Nejstarší básníci řečtí byli Homér a Hesiod.* (...)

(Bartoš *ibid.*)

Zajímavá zjištění pak vyplývají z Bartošova zkoumání fráze, jejíž jádro je zároveň rozvíjeno adjektivem a předložkovou frází (podle tradiční terminologie atributem shodným a neshodným). Podle autora je pro češtinu charakteristické takové uspořádání, při němž oba rozvíjející členy předcházejí substantivum („*od mého z domu výjezdu*“), tedy konstrukce v současné spisovné češtině pokládané za negramatické. Obdobný stav dokládá pro starší fáze češtiny i J. Gebauer (viz níže).

O slovosledu rozvíjejících členů v NP bohužel nepodávají zevrubnější výklad maticí brusy (*Brus jazyka českého, který sestavila komise širším sborem Matice české* 1873, 1877, 1881¹⁰). Např. v Brusu z roku 1873 je podáno vysvětlení, proč není obecně slovosledu věnována soustavnější pozornost:

Šířiti se o slovosledu bylo by zbytečno, neboť zde běží především o to, s jakou myslí mluvíme, aneb na které slovo zvláštní důraz klademe; tím se pak i místo každého slova určuje.

(Brus 1873, s. 48)

kteřá po dlouhou dobu představovala jedinou podrobnější stať o českém slovosledu. T. Vodička se zde především zabývá postavením nominálního subjektu a predikátu v klauzi, přičemž český slovosled srovnává se slovosledem jiných slovanských jazyků (konkrétně ruštiny a polštiny). Pojednání o slovosledu jmenné fráze však v této studii absentuje, proto se jí dále podrobněji nezabýváme.

8 Podobný výklad podávají i další Bartošovy práce, srov. Bartoš (1883), (1901).

9 Tuto zvukovou prominenci (*důraz*) lze s největší pravděpodobností považovat za signál toho, že se vyznačují vysokou výpovědní dynamičností.

10 Brus 1881 sice jistý výklad o slovosledu nabízí, nepojednává ale o slovosledu rozvíjejících členů NP.

Teprve Brus z roku 1894 přináší zajímavou poznámku týkající se slovosledu NP, konkrétně se jedná o doporučení užívání cirkumpozice v případě, že je řídicí jméno současně rozvíjeno dvěma přívlaskty:

„Má-li podstatné jméno dva přívlaskty, přihlížejme k tomu, aby nebyly při sobě, na př.:
Přízeň sbratřeného toho národa, spr. Přízeň sbratřeného národa toho (...)“

(Brus 1894, s. 332)

Tato poznámka je v kontextu ostatních dobových mluvnic poměrně velmi zajímavá, neboť cirkumpozice byla zpravidla definována jako jedna z možných pozic (vedle antepozice a postpozice), zde je však „cirkumpoziční“ uspořádání přímo interpretováno jako typ reprezentující vhodnější uspořádání.

1.2.2 Období 20. století – základní práce věnující se vývoji slovosledu jmenné fráze

Všechny práce věnující se slovosledu jmenné fráze z vývojového hlediska či zachycující některou vývojovou etapu se veskrze shodují na silném kolísání pozice rozvíjejících členů, resp. (ve srovnání s češtinou současnou) na časté postpozici těchto členů ve jmenné frázi.

Mezi první práce o slovosledu české jmenné fráze je možno zařadit *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen* (1900) E. Berneker. Autor ve svém výkladu čerpá ze všech slovanských jazyků a zčásti přihlíží i k jazykům indoevropským. Pro umístění adjektivních i zájmných rozvíjejících členů jmenné fráze ovšem nestanovuje žádná konkrétní pravidla, podle něj pro češtinu (stejně jako i pro ostatní slovanské jazyky) je typické výrazné kolísání těchto členů, avšak předpokládá jejich původní postpozici. Další zmínku pak věnuje rovněž postavení adnominálního genitivu. Pro indoevropské jazyky dokládá jeho primární antepozici, pozdější dominantní postpozici ve slovanských jazycích vysvětluje analogií s postponovanými enklitiky *mi, ti* – obdobně jako později V. Vondrák (viz dále). Ve svém výkladu rovněž předkládá poznámku o postavení posesivních zájmen – podle něj se ve staré češtině pravděpodobně objevují stejně často v pozici před řídicím jménem jako za ním:

„(...) die Pron. poss. (Possessivpronomen – pozn. O. N.) schwanken und stehen wohl ziemlich gleich oft vor wie nach (...)“

(Berneker 1900, s. 133)

Shrnutí stěžejních poznatků a do jisté míry i kritiku zmíněné Bernekerovy práce představuje studie J. Zubatého *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen von Dr. Erich Berneker* (1901). J. Zubatý zde zpřesňuje a doplňuje některé Bernekerovy výklady,

příčemž jednou z jeho nejzásadnějších korekcí je poukázání na důležitost významového principu v českém slovosledu.¹¹ Z hlediska jmenné fráze rovněž upravuje Bernekerův výklad o sekundární postpozici adnominálního genitivu ve slovanských jazycích. Podle J. Zubatého tato nepůvodní postpozice zcela jistě nevznikla analogií s enklitiky *mi, ti* (neboť ta dle jeho mínění nemusela nutně stát za řídicím jménem), ale pravděpodobně nápodobou pravidelně postponovaného genitivu partitivního.

Z Bernekerovy práce vychází rovněž studie V. Vondráka *O místě atributivního adjektiva a substantivního genitivu ve větě*¹² (1908), jež přináší několik zásadních poznatků odchylných od běžně tradovaných výroků o slovosledu české jmenné fráze. V. Vondrák zde relativizuje Bernekerovo tvrzení, které předpokládá pro češtinu původní postpozici atributu – a to adjektivního i zájmenného. Upozorňuje přitom na skutečnost, že v Bernekerově práci absentují některé důležité staročeské prameny, zásadní pro poznání staročeského slovosledu, a to zejména *Knihy rožmberská*, která reflektuje zcela jiné slovosledné chování, než které E. Berneker pro starou češtinu předpokládá.¹³ Podle V. Vondráka je tedy v češtině původní pozicí pro atribut (adjektivní i zájmenný) antepozice. Je nutno ovšem poznamenat, že se V. Vondrák ve svých tvrzeních dopouští mnoha vágních, či dokonce mylných dedukcí, např. předpokládá, že se z konstrukcí typu *dědina ta je má* vyvinula v západoslovanských jazycích sekundární, později velmi frekventovaná postpozice posesivních zájmen, obdobně také dovozuje, že ze schématu *ten dům je panský* byla odvozena postpozice adjektiv. Na základě převládajícího výskytu antepozice posesivních adjektiv v *Knize rožmberské* automaticky předpokládá antepozici těchto adjektiv i v praslovanštině. Ve své studii rovněž podává výklad o dominantní postpozici adnominálního genitivu, která je podle něj výsledkem působení několika vlivů: 1. tato postpozice se vyvinula analogicky k postponovanému adnominálnímu dativu (jehož postpozici zase vysvětluje analogií s pravidelně postponovaným dativem osobních zájmen – *bratr mi*); 2. vlivem pravidelně postnominálního genitivu partitivního (pravidelnou postpozici partitivního genitivu i pro další slovanské a indoevropské jazyky dokládá i V. Šmilauer {1930, s. 210}); 3. u deverbativních substantiv řazení N – N_{gen} koresponduje s lineárním řazením V – O u tranzitivních sloves. I přes některé výše uvedené mylné analogie a značně hypotetické závěry je Vondrákova práce důležitým pramenem pro poznání vývoje českého slovosledu, neboť společně s J. Dobrovským přináší poznatky, které nebyly v pozdějších výkladech (zejména u J. Gebauera a F. Trávníčka) v podstatě vůbec zohledněny. Zásadní je zejména jeho zjištění dominující antepozice všech rozvíjejících členů

11 Toto pozorování řadí J. Zubatého mezi první české lingvisty upozorňující na ten faktor ovlivňující český větný pořádek, kterému se později začalo říkat aktuální členění větné nebo informační struktura věty (viz kapitola 2 *Slovosled, základní slovosledná typologie, slovosledné pozice*).

12 Obdobně viz také Vondrák (1928).

13 Jak již bylo výše zmíněno, téměř sto let před oběma autory na tuto skutečnost upozorňoval J. Dobrovský (1809, s. 395).

v *Knize rožmberské*. Skutečnost, že v jednom z nejstarších dochovaných prozaických textů je slovosled jmenné fráze zcela odlišný od schémat v textech pozdějších, byla v mladších pracích téměř opomenuta.

Práci věnující se slovosledu konkrétní památky představuje již zmíněný výklad A. Tomsy *O slovosledu u Dalimila* (1912). Vedle soupisu dosavadních prací o českém slovosledu se ve druhé části svého příspěvku A. Tomsa zabývá slovosledem v samotné *Dalimilově kronice*. V části „O postavení přívlastku“ podává zevrubný výklad, který místy doplňuje komparací svých výsledků se stavem zachyceným E. Bernekerem (1900) či V. Vondrákem (1908), přičemž výsledky jeho slovosledné analýzy v *Dalimilově kronice* veskrze korespondují s Vondrákovým rozбором *Knihy rožmberské*. Tomsova analýza tak představuje další argument pro předpoklad původní antepozice rozvíjejících členů ve staročeské jmenné frázi (v tomto případě je ale nutno brát v úvahu, že se jedná o veršovanou památku podléhající rytmické, melodické a rýmové výstavbě textů, a z toho důvodu tedy nejsou výsledky tohoto zkoumání zcela relevantní).¹⁴ Při svém výzkumu dochází pro naši práci k zajímavým závěrům shodujícím se, jak již bylo řečeno, se zkoumáním V. Vondráka:¹⁵ pro zájmena posesivní, demonstrativa i totalizátory dokládá převládající antepozici, jejich postpozice je podle něj veskrze vyvolána rýmovou výstavbou textu. Frekvencovanější antepozici dokládá i pro většinu adjektiv. Postpozice adjektiv sice není ani zde jevem nikterak ojedinělým, nicméně podle A. Tomsy (1912, s. 28) stojí adjektivum v postpozici převážně tehdy, „když je zdůrazněno“. Mimo to zde A. Tomsa dokládá četné výskyty interpozice v NP, jako příklady uvádí zejména interpozici pronominálních enklitik, VF, řidčeji rovněž interpozici celé klauze.

Slovosledu rozvíjejících členů nominální fráze se ve svém kompendiu *Historická mluvnice jazyka českého. IV. Skladba* (1929, s. 83–87) věnuje i J. Gebauer. Jeho výklad je však omezen na pouhé konstatování skutečnosti, že „přívlastek stává přede jménem“ a „někdy klade se přívlastek za jménem“ (Gebauer *ibid.*). Přestože je z uvedených příkladů s postpozicí patrné, že se jedná zejména o náboženskou terminologii, explicitní výklad schází. Obdobně absentuje jakékoli vyhodnocení postavení adnominálního genitivu. Z uvedených příkladů, které autor cituje, je ale patrné, že v podstatě reflektuje pouze případy s anteponovaným genitivem. Některé ze zmíněných příkladů se zájmenem *jich* jsou navíc sporné, neboť není

14 Např. O. Hujer (1914), jenž je recenzentem Tomsovy studie *O slovosledu u Dalimila*, Tomsův výběr materiálu pro slovoslednou analýzu kritizuje. Podle něj největší slabina celé studie spočívá ve výběru veršované skladby, jejíž slovosled značně podléhá rytmickým činitelům. Upozorňuje tedy na nutnost vycházet při slovosledných analýzách z textů prozaických, a to pokud možno co nejméně závislých na latinském pretextu – jako vhodný materiál pro zkoumání doporučuje zejména spisy P. Chelčického, *Knihu rožmberskou* a *Život Krista Pána*.

15 Tomsa izolovaně zkoumá jednotlivé typy rozvíjejících členů: v rámci adjektiv zvlášť rozlišuje slovosled adjektiv posesivních, adjektiv odvozených sufixem *-ský* a některých dalších konkrétních adjektiv (např. „*dívčí*“, „*svatý*“, „*boží*“). V rámci zájmen pak odlišuje zájmena demonstrativní, posesivní a zájmeno „*veš*“. Nadto posuzuje odděleně také slovosledné pozice číslovek.

zřejmé, zda dané zájmeno klasifikovat jako anteponovaný genitiv osobního zájmena, či anteponované posesivní zájmeno (srov. *v jich prosbě*, Gebauer *ibid.*). Důležitá je zejména autorova zmínka o interpozici ve jmenné frázi (jako příklady interponovaného členu uvádí přísudek, enklitikon, přechodník a rovněž složitější syntaktické konstrukce). Obdobně jako F. Bartoš (viz výše) uvádí pro češtinu charakteristické lineární uspořádání: zájmenný/adjektivní rozvíjející člen – předložková fráze – substantivum. Takovou frázi označuje jako „určení vyslovené pádem předložkovým“, zahrnuje do něj však mimo to i případy s pouhou předložkovou frází (bez determinátoru/modifikátoru). Srov. tyto doklady *svým při tom bytím* × *o u božě radování*. Další nedostatek práce spočívá rovněž v absenci informací o časovém zařazení jednotlivých slovosledných variant, představu o dataci lze získat pouze z citací konkrétních dokladů.

Obdobný, avšak o něco zevrubnější výklad přináší F. Trávníček v *Historické mluvnici české* 3 (1956, s. 153–159). F. Trávníček se podobně jako J. Gebauer opět omezuje na pouhé konstatování, že „přívlastek klade se v celé staré češtině velmi často před své substantivum, ale nezřídka i za ně“, oproti J. Gebauerovi však mnohem více věnuje pozornost jednotlivým typům rozvíjejících členů. Rovněž zaznamenává frekventovanější postpozici u výrazů náboženské a církevní terminologie. U adnominálního genitivu rozlišuje mezi genitivem, který „není zřetelně předmětový“, a u substantiv dějových a činitelských genitivem „předmětovým“. Pro první typ dokládá stejně frekventovanou antepozici i postpozici, pro druhý původní antepozici; postpozici hodnotí jako vývojově mladší (což je, jak již bylo zmíněno výše, v rozporu s Vondrákovým tvrzením). Pro další postmodifikující výrazy (adnominální dativ či instrumentál, předložkové fráze) dokládá antepozici i postpozici (postpozici ve shodě s V. Vondrákem hodnotí jako vývojově mladší). Ve své práci se rovněž zabývá interpozicí ve jmenné frázi. Případy s přísudkem vloženým do jmenné fráze přičítá syntaktickému vlivu latiny, oproti tomu interpozici enklitik (uvádí zde jen reflexivum *se*) pokládá za jev původní. O tomto syntaktickém jevu bude ještě podrobněji pojednáno v kapitole 12 *Distanční pozice rozvíjejících členů NP (interpozice)*.

F. Trávníček se tu jako jeden z mála lingvistů zmiňuje i o slovosledu deverbativních adjektiv s doplněním (označuje je jako „přívlastek nesouřadně rozvitý“). Pro tento typ adjektiv dokládá slovosledné chování shodné se stavem v češtině současné (tedy umístění rozvité fráze až za řídicí jméno). Frekventovanější postpozici uvádí i pro rozvíjející členy v apoziční skupině. Jako další slovosledné schéma rovněž typické pro starou češtinu uvádí cirkumpozici.¹⁶ Výsledky, které zde F. Trávníček předkládá, často vycházejí z výzkumů studentských závěrečných prací, a to zejména z prací již výše uvedených (Bláhová s. a.; Hrubá 1932; Zedková

16 F. Trávníček (1956, s. 154) tu ovšem neoperuje s termínem „cirkumpozice“, doslova tu píše: „A jednak se klade substantivum mezi přívlastky (...)“

1932; Nížká 1933; Labler 1934). Hlavním přínosem těchto prací je především rozlišování mezi „zájmeným“ a „adjektivním přívlastkem“ (některé z prací ještě zvlášť analyzují jednotlivé typy zájmen a adjektiv), které již není v Trávníčkově mluvnici reflektováno, a statistické vyjádření. Jelikož se uvedené práce zejména věnují slovosledu konkrétního autora, je možno si na základě výsledků v nich prezentovaných vytvořit představu o slovosledných schématech pro daného autora typických.

Velkou slabinou uvedených prací J. Gebauera i F. Trávníčka je, jak již bylo řečeno, zejména absence informací o slovnědruhově charakteristice jednotlivých rozvíjejících členů jmenné fráze, jejich často nepřesná klasifikace a rezignace na elementární statistické vyjádření frekvence jednotlivých pozic ve frázi. Tyto informace zevrubně podává monografie V. Šmilauera *Kronika Bartoše Písaře* (1930), která s jistými omezeními představuje dosud nejucelenější a metodicky nejlépe zpracovanou práci (z vývojového hlediska) o slovosledu české jmenné fráze (byť podávající deskripci pouze jedné středněčeské památky). V. Šmilauer zde zkoumá slovosled jmenné fráze z hlediska nejrůznějších aspektů, přičemž jeho hlavním cílem je dokázat, že pro polohu atributu je rozhodující zejména funkce, již v dané klauzi plní (rozlišuje mezi polohou determinativní, distinktivní, sémantémovou, emocionální, relativně atrakční, antithematičnou, konstruktivní, parenthetickou, limitující, paralelně atrakční a subsekutivní). Slovosled rozvíjejících členů přitom současně analyzuje na základě jejich slovnědruhově charakteristiky a případně i způsobu tvoření. V práci jsou rovněž shrnuty dosavadní poznatky o slovosledu jmenné fráze – mimo češtinu i pro další slovanské a indoevropské jazyky. Na závěr je práce rovněž doplněna o jistý vývojový aspekt, neboť ve dvou dodatcích srovnává výsledky analýzy v *Kronice Bartoše Písaře* s památkou o sto let starší (P. Chelčického *O trojím lidu*) a s památkou novočeskou (*Černí myslivci* Růženy Svobodové). Šmilauerova práce tak nepochybně představuje zatím nejlepší východisko pro další zkoumání slovosledu jmenné fráze. Důležité poznatky pro náš výzkum představuje zejména jeho pozorování slovosledu posesivních zájmen: podle V. Šmilauera lze jen velmi obtížně podat nějaký přesný výklad o jejich slovosledné pozici, srov.:

Výklad polohy přívlastňovacích zájmen není snadný úkol. Vyvažují se v nich postpositivní motiv determinativní (vyjadřují posesivnost jako genitiv, adjektiva na *-í, -ský*) a antepositivní motiv relativně atrakční (vyjadřují vztah k představě psychologicky předcházející). Pro tuto svoji vyváženost a malou zvukovou výraznost podléhají snadno vlivům jednak rytmickým, jednak jiným, často těžko postižitelným.

(Šmilauer 1930, s. 143)

V. Šmilauer pak samotná posesivní zájmena rozčleňuje z hlediska jejich slovosledného chování do tří skupin: 1. *jeho, svůj*; 2. *můj, tvůj, náš, váš*; 3. *jich*.¹⁷ Zatímco

17 Zájmeno *její* tu zřejmě z důvodu jeho nízkého výskytu není uvedeno.

pro zájmena *jeho* a *svůj* dokládá přibližně stejný počet prenominální i postnominální pozice, pro zájmena *můj*, *tvůj*, *náš*, *váš* vzhledem k jejich silnějšímu determinativnímu charakteru uvádí mnohem frekventovanější postnominální pozici. Vedle toho zájmeno *jich* liší se dle V. Šmilauer (1930, s. 157) od ostatních pronomén svým rytmickým (proklitickým) charakterem je v souladu se svou povahou převážně prenominální, srov.:

Zvláštní rytmická povaha zájmena (proklitičnost) způsobuje, že u něho převládá anteposice.

(Šmilauer *ibid.*)

Analýzu jmenné fráze v jedné z vývojových etap češtiny představuje studie M. Jelínka *Postavení atributu v obrozenecké odborné literatuře* (1967). Období národního obrození, jak již bylo zmíněno výše, přináší pozoruhodný jazykový materiál, který reprezentuje střetávání latinizovaných slovosledných schémat se schématy soudobého mluveného jazyka. Cílem autora článku však není zachytit tento „soubor“ přirozených jazykových tendencí a uměle udržovaných latinizovaných struktur, ale především postihnout míru kontinuity slovosledného chování jmenné fráze v humanistické a obrozenecké češtině. Autor se mj. snaží podat funkční diferenciaci jednotlivých slovosledných variant, dospívá ale k závěru, že prenominální i postnominální pozice zájmených i adjektivních rozvíjejících členů se v obrozenecké odborné literatuře objevuje převážně bez funkčního rozlišení. Pozornost věnuje i jednotlivým typům rozvíjejících členů – rozlišuje mezi slovosledem „nerozvitého přívlastku“, „přívlastku slabě rozvitého“, „přívlastku „bohatěji rozvitého“ (posledním uvedeným typem jsou myšlena zejména deverbativní adjektiva s doplněním) a slovosledem „přívlastku neshodného“. Z jeho pozorování vyplývá, že slovosled rozvíjejících členů jmenné fráze v češtině obrozenecké odborné literatury do značné míry uchovává humanistická latinizovaná slovosledná schémata. Tato skutečnost je pravděpodobně způsobena tím, že se v odborném jazyce významový princip¹⁸ (coby základní určující slovosledný činitel v češtině současné) prosazoval mnohem pomaleji než v jazyce uměleckém a publicistickém.

Vedle toho základní principy uplatňující se ve vývoji slovosledu uměleckého a publicistického stylu 30. a 40. let 19. století velmi dobře demonstruje disertační práce M. Grepla *Vývoj slovosledu v Tylově próze* (1959)¹⁹. Tylůva tvorba představuje z hlediska vývoje slovosledu velmi cenný jazykový materiál reprezentující onu zmíněnou slovoslednou změnu v polovině 19. století, neboť J. K. Tyl své původně časopisecky publikované práce vydal znovu knižně v roce 1844, přičemž toto nové vydání upravil tak, aby svůj jazyk přiblížil proměně dobového standardu

18 Podrobněji viz kapitolu 2 *Slovosled, základní slovosledná typologie, slovosledné pozice*.

19 Obdobně viz též studii M. Grepla (1959).

(viz Grepl 1959, s. 247). M. Grepl ve své práci podrobně zkoumá přeměny jednotlivých slovosledných jevů, zejména postavení slovesa v klauzi, postavení některých enklitik, přechodníků a atributu. Z jeho pozorování slovosledu jmenné fráze vyplývají následující zjištění. Ve druhé fázi Tylovy tvorby dochází: 1. k přesunu adjektivního i zájmenného rozvíjecího členu do zcela převažující antepozice, 2. k přemístění dějových adjektiv s jejich doplněním z antepozice do postpozice, 3. k ústupu distantní pozice rozvíjecích členů (interpozice), 4. k zániku slovosledných schémat s anteponovaným neshodným atributem. Na základě toho lze tedy předpokládat, že již v období 30.–40. let 19. století se ve spisovné češtině ustálil základní (nepříznakový) slovosled nominální skupiny, který známe z češtiny současné.

Skutečnost, že některé ze starších variant těchto schémat zůstávají přítomny nadále ve spisovné češtině, vysvětlíme jejich příznakovostí. Jde zejména o prostředky uměleckého stylu, jak dokládá studie F. Štíchy *Slovosled v prózách Bohumila Hrabala* (1983). Podle Štíchy je obzvláště pro pozdější Hrabalovy práce typické využívání slovosledu jako jednoho z nejvýraznějších jazykových prostředků slohové výstavby textu. V rámci slovosledu jmenné fráze identifikuje Štícha u Hrabala všechny zmíněné slovosledné varianty typické pro starší fáze češtiny: interpoziční slovosled, postpozici adjektivního i zájmenného rozvíjecího členu, záměnu pořadí determinujících a premodifikujících členů a antepozici členů postmodifikujících.

Mimo výše uvedené studie se dále slovosledem jmenné fráze zabývá studie L. Klimeše a J. Hubáčka. Autor první z nich L. Klimeš zachycuje uspořádání jmenné fráze v české historické próze na přelomu 17. a 18. století: *Pořádek slov v české historické próze z let 1685–1759* (1969). Při analýze historickoprozaických textů metodologicky vychází z výše zmíněné práce V. Šmilauera (1930) a ve shodě s ním klasifikuje rozvíjecí členy jmenné fráze na základě jejich slovnědruhovité charakteristiky a jejich etymologie či způsobu tvoření. V samotném závěru potom srovnává výsledky své analýzy s výsledky zjištěnými pro *Kroniku Bartoše Písaře*, přičemž dochází k výrazným proměnám realizovaným ve slovosledu české historické prózy během cca 150 let. Tato změna se zejména odráží ve slovosledu zájmen, která v próze přelomu 17. a 18. století již zaujímají převážně pozici před řídicím jménem, a obdobnou změnu je možno též pozorovat i u všech adjektiv. Antepozice se uplatňuje i u relačních adjektiv na *-ský/-cký* vyznačujících se pravděpodobně velmi starou tendencí k umístění do pozice za řídicí jméno (to dokládá i V. Šmilauer {1930, s. 25} či E. Berneker {1900, s. 146}). Avšak skutečnost, že slovosled tohoto období ještě zcela nekoresponduje se slovosledem moderní češtiny, dokládá zejména (pravděpodobně stále pod vlivem latiny) přetrvávající výskyt distantní pozice rozvíjecích členů NP, antepozice adnominálního genitivu a předložkových frází, kterou je možno dle autora přičíst i výraznějšímu slovoslednému vlivu němčiny, jenž se mj. projevuje zejména v umísťování rozvíjecích deverbativních adjektiv včetně jejich doplnění před dominující substantivum. L. Klimeš se domnívá, že tento vliv

němčiny také umožnil rychlejší přemístění dalších typů adjektiv z původně velmi frekventované postpozice do antepozice.

Dalším autorem, který analyzuje slovosled jmenné fráze v textech konkrétního autora, je J. Hubáček, zabývající se větným pořádkem v textech J. A. Komenského: *Postavení a lexikální stránka adjektivních přívlasků v českých spisích J. A. Komenského* (1984). Hubáčková analýza vychází z excerpce 2035 adjektiv ze dvaceti prozaických prací J. A. Komenského. Z jeho pozorování vyplývá, že větší tendence k postponování adjektiv je doložena zejména pro památky ovlivněné biblickým textem; naproti tomu ale uvádí, že i při doslovných biblických citacích J. A. Komenského mění slovosled adjektiv ve prospěch prenominální pozice, která má v díle J. A. Komenského mnohem vyšší frekvenci než pozice postnominální. Naopak zcela odlišné slovosledné chování podle něj vykazují v textech Komenského zájmena posesivní, která jsou ve frázi zcela dominantně postnominální.

Jak je tedy z výše uvedeného pozorování zřejmé a jak již bylo řečeno v samotném úvodu, nelze pro slovosled jmenné fráze z jednotlivých gramatik, mluvnic či studií vyvodit zcela jednoznačné závěry. Pro nejstarší práce vzniknuvší na konci 18. století a v průběhu století 19. je charakteristické, že některé z nich pravděpodobně již reflektují progresivní slovosledné tendence uplatňující se v českém slovosledu v polovině 19. století (zejména F. Bartoš, M. Hattala, částečně i F. O. Mikeš), jiné však nadále zachycují slovosled v literární češtině předchozích období „ustálený“ (zejména J. Chládek, J. S. Tomíček, F. C. Kampelík, V. Zikmund). Vedle toho práce popisující slovosled jmenné fráze z vývojového hlediska, napsané tedy v průběhu 20. století, se vesměs shodují na silném kolísání rozvíjejících členů ve starších vývojových fázích – převážně dosud bez funkčního rozlišení. I přes vágní a někdy rozporuplná tvrzení je však možno na základě jednotlivých výkladů pro slovosled češtiny starší i střední doby vypozařovat následující zjištění:

- v jednotlivých historických etapách se objevují slovosledná schémata pro současnou češtinu spíše atypická; jednou z těchto nejvýraznějších slovosledných variant je cirkumpozice typu *hrdý lid židovský* (Trávníček 1956, s. 154);
- po celé historické období je pro postavení rozvíjejících členů ve jmenné frázi příznačné **silné kolísání mezi prenominální pozicí** typu *český král* (Gebauer 1929, s. 84) a **postnominální pozicí** typu *král český* (ibid.), patrně však bez zřejmějšího funkčního rozlišení;
- postnominální pozice rozvíjejících členů jmenné fráze (především adjektiv a posesivních zájmen) je často stylově podmíněna: vyznačuje se poměrně silnou vazbou na latinské pretexty nebo na stylové sféry, pro něž byla latina klíčovým jazykem (zejména se jedná o oblast církevní, vědecké a školské ko-

munikace); s největší pravděpodobností je v tomto typu památek ovlivněna **latinským slovosledem**;

- frekventovaný výskyt **postmodifikujících členů v prenominální pozici** typu *k svatého Martina hrobu* (ibid.) a typu *ten u vína nedostatek* (Trávníček 1956, s. 157); zpočátku pravděpodobně pod vlivem latiny, později patrně i vlivem němčiny;
- výskyt **neprojektivních konstrukcí** – zejména u jmenných frází, jejichž rozvíjejícím členem je dějové adjektivum s doplněním; tyto fráze se však po celé období vývoje češtiny vyznačují silnou tendencí k umístění rozvíjejícího dějového adjektiva včetně jeho doplnění do postnominální pozice (obdobně jako v češtině současné) typu *každý biskup z lidí vyvolený* (Trávníček 1956, s. 159); doklady s prenominální pozicí typu *zabitým pro Krista diethám* (Trávníček 1956, s. 158) jsou některými autory přičítány slovoslednému vlivu němčiny; dále sem patří fráze, jejichž rozvíjející výrazy jsou od řídícího substantiva odtrženy výrazy, které nejsou jejími členy; tímto interponovaným členem bývá: přísudek typu *o svatém zpívají Ondřeji* (Trávníček 1956, s. 153), adverbiále typu *velikého však umění* (Trávníček 1956, s. 154), partikule typu *první pak strana knih těchto* (ibid.), klitikon typu *jeho se tvář stvieše* (Gebauer 1929, s. 86), někdy i složitější syntaktická konstrukce typu *potracené bude jemu navráceno světlo* (Gebauer 1929, s. 86);
- slovosled jmenné fráze je často výrazně **spjat s autorem či stylovou příslušností** daného textu.